

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

М. І. ПАНОВ

**ВИБРАНІ ПРАЦІ
З ПРОБЛЕМ
ПРАВознавства**

Харків
«Право»
2020

Упорядники:

В. І. Борисов – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, радник при дирекції Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України;

С. О. Харитонов – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права №2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

О. О. Володіна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права №2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Відповідальний за випуск

С. О. Харитонов

Автори вступної статті:

В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна

Панов М. І.

П16 Вибрані праці з проблем правознавства / М. І. Панов ; [упоряд.: В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна ; відп. за вип. С. О. Харитонов ; авт. вступ. ст.: В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна]. – Харків : Право, 2020. – 1160 с. : іл.

ISBN 978-966-998-069-4

Видання підготовлено у зв'язку з 80-річчям із дня народження і 50-річчям науково-педагогічної і громадської діяльності доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, академіка Національної академії правових наук України, заслуженого професора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, завідувача кафедри кримінального права №2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, відомого в Україні та за її межами вченого-правознавця, фахівця в галузі кримінального права Миколи Івановича Панова.

Вибрані праці включають у себе основні роботи автора, присвячені проблемам філософії і соціології права, теорії і історії держави і права, методології науки кримінального права, а також проблемам Загальної та Особливої частин кримінального права.

Для наукових співробітників, викладачів, аспірантів, студентів закладів вищої освіти юридичної спрямованості, суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів, усіх, хто цікавиться проблемами юридичної науки України, зокрема кримінального права, науковими здобутками вчених-правників.

УДК 34(477)(082.2)

© Панов М. І., 2020

© Борисов В. І., Харитонов С. О.,
Володіна О. О., упорядкування, 2020

© Борисов В. І., Харитонов С. О.,
Володіна О. О., вступна стаття, 2020

ISBN 978-966-998-069-4 © Оформлення. Видавництво «Право», 2020

ЗМІСТ

Від упорядників

Творчий внесок академіка НАПрН України

М. І. Панова у розвиток юридичної науки 7

I. ПРАЦІ З ПРОБЛЕМ ФІЛОСОФІЇ І СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА, ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

- 1.1. Проблемы методологии формирования понятийного аппарата юридической науки 27
- 1.2. О соотношении и взаимосвязи понятийных аппаратов юридических наук..... 51
- 1.3. Системний підхід у дослідженнях проблем співвідношення і взаємозв'язку понятійних апаратів юридичних наук..... 56
- 1.4. Точність правових норм як необхідна умова якості правотворення 64
- 1.5. Категория «безопасность» в методологии правоведения 67
- 1.6. Політична і правова культури як фундаментальні чинники державотворення в Україні 75
- 1.7. Право людини на безпеку (конституційно-правові аспекти) 79
- 1.8. Правова поведінка особистості 86
- 1.9. Проблеми соціології юридичного конфлікту 99
- 1.10. Стратегія і тактика врегулювання юридичних конфліктів: методологічний та технологічний аспекти 107
- 1.11. «Социальная мимикрия» коррупции: политико-правовой дискурс 124
- 1.12. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» 135
- 1.13. Кримінальне право України в період утвердження і розвитку капіталізму (друга половина XIX сторіччя)..... 163

II. ПРАЦІ З ПРОБЛЕМ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

- 2.1. Методологія науки як необхідна складова фундаментальних досліджень кримінального права 181
- 2.2. Основи методології науки кримінального права 188
- 2.3. Глобалізаційні процеси та їх вплив на стан і розвиток кримінального права 224

2.4. Системний підхід у дослідженні науки кримінального права та її міждисциплінарних зв'язків	233
2.5. Наука кримінального права і проблеми її міждисциплінарних зв'язків	241
2.6. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства	254
2.7. Функціональний підхід – необхідна складова методології наукових досліджень кримінального права	275
2.8. Понятійний апарат кримінального права та його науково-практичне значення	286
2.9. Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу	303
2.10. Качество закона об уголовной ответственности и проблема точности правовых норм	317
2.11. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники	322
2.12. Принцип правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України	330
2.13. Оценочные понятия: методологические аспекты исследования и применения в уголовном праве	346
2.14. Наукові поняття і юридична термінологія та їх роль у кримінальному законотворенні	370
2.15. Загальна теорія науки кримінального права: проблеми обґрунтування і формування	391
2.16. Доктрина кримінального права України: значення для науки і практики кримінального законотворення та правозастосування	411

ІІІ. ПРАЦІ З ПРОБЛЕМ ЗАГАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

3.1. Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України»	425
3.2. Норма кримінального права	475
3.3. Диспозиція норми кримінального права	480
3.4. Уголовно-правовая норма при бланкетной диспозиции закона об уголовной ответственности: понятие и особенности применения	483

3.5. Джерела кримінального права: поняття, види, правове значення	500
3.6. Принципи кримінального права і їх реалізація у кримінальному правотворенні.....	513
3.7. Уголовная ответственность: понятие, принципы, основания	521
3.8. Уголовная ответственность за создание опасности.....	538
3.9. Преступление: методологические аспекты исследования и отражения в уголовном законе.....	548
3.10. Кримінальне правопорушення та його види	559
3.11. Суспільна небезпечність діяння в системі ознак поняття «кримінальне правопорушення»	592
3.12. Уголовная противоправность как признак преступления	610
3.13. Проблеми складу злочину та його функцій у доктрині кримінального права	632
3.14. Непосредственный объект и его значение для квалификации преступлений.....	654
3.15. Понятие предмета преступления по советскому уголовному праву	664
3.16. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення	673
3.17. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве.....	706
3.18. Об изучении способа совершения преступления в науках криминального цикла: междисциплинарный подход	742
3.19. Проблема криминализации общественно опасных деяний с учетом способов их совершения.....	761
3.20. Співучасть у кримінальному правопорушенні.....	765
3.21. Загальні положення кваліфікації злочинів	807
3.22. Кваліфікація за об'єктом злочину.....	875

IV. ПРАЦІ З ПРОБЛЕМ ОСОБЛИВОЇ ЧАСТИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

4.1. О методологии научных исследований проблем Особенной части уголовного права	895
---	-----

4.2. Проблемы точности норм Особенной части уголовного права и совершенствование законодательной техники.....	914
4.3. Способ совершения преступления и его значение для квалификации хищений государственного или общественного имущества, огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых и наркотических веществ.....	920
4.4. Уголовно-правовое значение способа хищений государственного или общественного имущества.....	930
4.5. Проблемы квалификации умышленных убийств, совершенных в соучастии.....	933
4.6. Квалификация насильственных преступлений.....	939
4.7. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана и злоупотребления доверием.....	991
4.8. Квалификация преступлений, совершаемых должностными лицами путем злоупотребления служебным положением.....	1077
4.9. Кримінальні правопорушення проти власності	1085
4.10. Об'єкт і система злочинів у сфері господарської діяльності.....	1127
4.11. Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку	1140

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Творчий внесок академіка НАПрН України

М. І. Панова у розвиток юридичної науки

Вихід у світ вибраних праць є знаменною подією для кожного науковця, оскільки до відома наукової спільноти доводяться в єдиному виданні основні і найбільш важливі ідеї, пошуки і досягнення автора, як здобуток і результат його наполегливої, клопіткої і великої за обсягом науково-дослідницької діяльності. В той же час подібні видання завжди свідчать про певне збільшення (прирощення) в тій чи іншій мірі нових знань у відповідній сфері наукової чи практичної діяльності. В цьому сенсі запропоноване читачеві оригінальне фундаментальне видання М. І. Панова «Вибрані праці з проблеми правознавства» в достатній мірі відображають його наукові досягнення та вагомий внесок у розвиток юридичної науки і, зокрема, науки кримінального права.

Панов Микола Іванович, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, академік Національної академії правових наук України, заслужений професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відомий в Україні і за її межами вчений-правознавець, фахівець в галузі кримінального права. Він є автором і співавтором біля 400 наукових, навчальних та навчально-методичних праць, опублікованих в різних юридичних виданнях, у тому числі більше 30 монографій, підручників, навчальних посібників, коментарів до діючого законодавства. Більшість його наукових праць присвячено дослідженню проблем науки і практики кримінального права, в низці з них розглядаються

питання філософії і соціології права, теорії та історії держави і права.

Науковий шлях М. І. Панова розпочинався під науковим керівництвом видатного вченого-юриста талановитого педагога і організатора вищої юридичної освіти академіка В. В. Сташиса із розробки проблеми кримінальної відповідальності за спричинення майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою, яка до того часу в науці кримінального права ще не досліджувалась. Після захисту кандидатської дисертації у 1973 р. робота над цією проблемою продовжувалась і завершилась опублікуванням у 1977 р. монографії «Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием».

У подальшому науковець сконцентрував свої наукові зусилля на вивченні окремих способів вчинення злочину: обману, зловживання довірою, фізичного та психічного насильства, ін., розробці їх ознак на рівні родових та наскрізних для Особливої частини кримінального права понять, з'ясуванні їх значення для кримінальної відповідальності. Водночас опрацьовувались загальні проблеми способу вчинення злочину в кримінальному праві на рівні загального вчення про злочин, складу злочину, інституту кримінальної відповідальності, множинності злочинів, співучасті у злочині, ін. Отримані результати були оприлюднені в монографії «Способ совершения преступления и уголовная ответственность» (1982 р.) та у навчальному посібнику «Уголовно-правовое значение способа совершения преступления» (1984 р.). У завершеному вигляді наукові здобутки автора були викладені у докторській дисертації «Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве», захищеній у 1987 р. Автор здійснив комплексний аналіз способу вчинення злочину, створив концептуальне вчення про нього у кримінальному праві: розробив загальне поняття способу; дослідив проблеми детермінованості способів обставинами (детермінантами) об'єктивного й суб'єктивного характеру; надав наукову класифікацію способів учинення злочинів; розробив родові поняття їх основних видів (фізичного і психічного насильства, обману та зловживання довірою); проаналізував співвідношення і взаємозв'язок способу з ознаками

й елементами складу злочину; розкрив умови криміналізації способу й визнання його обов'язковою ознакою складу злочину. У дисертації визначено і обґрунтовано функції способу вчинення злочину (як умови кримінальної відповідальності, засобу її обмеження та диференціації, він виконує розмежувальну й конкретизуючі функції, виступає критерієм криміналізації суспільно небезпечних діянь ін.). У цих функціях у концентрованому вигляді виявляється кримінально-правове значення способу. Досліджено його значення для правильної кваліфікації злочинів, встановлення їх сукупності, подолання конкуренції кримінально-правових норм для визначення стадій і співучасті у злочині. Розглянуто значення і вплив способу на характер і ступінь суспільної небезпечності злочинного діяння, на інтенсивність криміналізації, диференціації кримінальної відповідальності й суворість покарання. Виявлено роль способу у процедурі призначення покарання і його індивідуалізації. Перелічені наукові положення, що мають важливе теоретичне і практичне значення, надалі були сприйняті багатьма науковцями – криміналістами.

Поряд із розробкою проблеми способу вчинення злочину, вчений доклав значних зусиль дослідженню проблем методології і теорії кримінального права, вченню про кримінальний закон і про злочин, проблем теорії і практики кримінального законотворення, складу злочину і його функцій, кримінальної відповідальності за окремі злочини. Отримані результати, що мають важливе теоретичне і практичне значення, викладені автором у його численних наукових статтях, тезах наукових доповідей на науково-практичних конференціях, опубліковані в наукових журналах та в інших наукових і навчальних юридичних виданнях. Значну увагу академік Панов М. І. приділяє розробці основних положень *методології науки кримінального права*, оскільки правильно обрана методологія наукових досліджень не тільки визначає відправні світоглядні філософські та логіко-гносеологічні засади, що використовує дослідник як засоби наукового пізнання, але й забезпечує високий рівень якості і результативності та ефективності наукових досліджень у відповідній сфері науки.

У своїх теоретичних дослідженнях вчений обґрунтовано виходить із принципових положень, що наука кримінального

права (як і інші юридичні науки) не створює своєї самостійної методології, а розробляє її основи на підставі змісту загально-наукових (філософських) методів наукового пізнання і особливостей змісту цієї науки та її об'єкта. Науку кримінального права він визначає як систему знань у вигляді ідей, теорій, вчень, концепцій про злочин і покарання, кримінальний закон і кримінальну відповідальність, кримінально-правові норми (як первинні і основоположні елементи галузі права), юридичні конструкції та інститути, їх соціальну обумовленість та ефективність, принципи, тенденції розвитку кримінального права і законодавства, а також теоретичне осмислення і удосконалення практики законодавчої і правозастосовної діяльності у сфері кримінального права уповноважених суб'єктів. До *об'єкта цієї науки*, який суттєво впливає на особливості її методології, М. І. Панов відносить головним чином наступні його елементи: по-перше, невизначену множинність суспільно-небезпечних актів (вчинків) поведінки (діянь) людей, по-друге, упорядковану сукупність (систему) кримінально-правових норм, що становлять зміст кримінального права (як галузі права) і визначають суспільно-небезпечні діяння як злочини. Вказана *особливість складного (системного) об'єкта* науки свідчить про те, що його зміст становлять два тісно пов'язаних між собою структурних елемента, перший із яких відноситься до сфери *«суцього»* (існуючого): [акти суспільно-небезпечної поведінки (діяння) людей], а другий – до сфери належного (повинного): у зворотній його формі, – у вигляді нормативно-правових заборон і приписів, що становлять зміст правових норм, відносно того [певних актів суспільно-небезпечної поведінки (діянь) людей], чого не повинно бути.

Під методологією науки автор розуміє систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання предмета цієї науки, які у такій якості становлять собою комплекс раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від конкретного до абстрактного, та навпаки – від одиничного до узагальненого, від явища до сутності. Методологія безпосередньо пов'язується з пізнавальною діяльністю, яка становить інтелектуальну основу практичного перетворення отриманих знань в об'єктивну соціально-правову

реальність. При цьому наголошується, що при дослідженні першого із елементів складного об'єкта науки застосовуються головним чином *емпіричні методи пізнання суцього* (перший етап). При дослідженні другого елемента (другий етап), використовуються в більшості загальнонаукові (філософські) методи наукового пізнання, особливість використання яких обумовлена нормативно-правовою основою належного (повинного), що у зворотній формі означає ті явища чи факти (акти суспільно-небезпечної поведінки людей), яких не повинно бути і тому становлять зміст кримінально-правових заборон і приписів, що формулюються в кримінально-правових нормах і знаходять юридичне закріплення в змісті закону про кримінальну відповідальність.

Становить безумовний інтерес розробка автором, обумовлених особливостями об'єкта наукового пізнання, основних *наукових методів дослідження кримінального права: діалектичного, системного, формально-логічного* (догматичного), *соціологічного, історико-правового, порівняльного, функціонального*. Ці методи, у єдності з іншими методами і пізнавальними процедурами, становлять фундаментальне методологічне підґрунтя наукових досліджень у кримінальному праві, що надає можливість отримання нових глибоких і аргументованих знань у цій галузі права. Слід підкреслити важливість розробки автором логіко-гносеологічних проблем *формування правових понять і категорій як наукових логіко-юридичних абстракцій*, що становлять основу і зміст відповідних норм кримінального права. Є підстави погодитися з порівняльним підходом до аналізу цих абстракцій, на підставі чого виокремлюються логіко-юридичні абстракції нижчого, середнього і вищого рівнів (ланок). *Абстракції нижчого рівня* визначаються видовими поняттями і становлять зміст норм кримінального права, передбачених головним чином в статтях Особливої частини кримінального права, які безпосередньо визначають ознаки злочинів, види і міри покарання за них та виконують охоронну і регулятивну функції кримінального права. *Абстракції середнього рівня* визначаються родовими поняттями, включаються до змісту кримінально-правових приписів, що становлять зміст норм, передбачених переважно в статтях загальної частини кримінального права,

які здійснюють кримінально-правове регулювання на підставі і за допомогою норм Особливої частини, а також доволі часто використовуються при визначенні окремих кримінально-правових інститутів та юридичних конструкцій. *Абстракції вищого рівня (ланки)* складають основу базових та установчих категорій кримінального права (поняття злочину, покарання, складу злочину ін.). Вказані логіко-юридичні абстракції становлять зміст відповідних їм кримінально-правових норм, категорій і понять, що знаходять закріплення в словесній формі в тексті права і становлять собою логічно-узгоджену і несуперечливу систему, елементи якої знаходяться в структурі понятійного апарату кримінального права у логічних відносинах як координації, так і субординації.

Досліджуючи проблеми науки кримінального права М. І. Панов не уникає, а, навпаки, розглядає і розробляє низку недостатньо з'ясованих загальних положень юридичної науки, що в цілому належать до сфери загальної теорії права, філософії права, соціології та логіки права, а в даному випадку є необхідними і корисними для вирішення проблеми науки кримінального права, а також й для суміжних юридичних наук. В низці випадків він розглядає (на рівні загальноправових підходів) ці проблеми, наприклад, такі як проблеми формування юридичних понять, проблеми понятійного апарату юридичної науки, доктрини правової науки ін. Такий підхід є цілком виправданим, оскільки беззаперечним є філософське твердження, згідно якого той, хто береться за вирішення часткових питань без попереднього вирішення загальних, той буде несвідомо для себе кожний раз натикатися на ці загальні питання. Вказаний методологічно-виважений підхід дозволив автору провести досить цікаві дослідження і запропонувати ряд оригінальних, що заслуговують на увагу, рішень. В цьому сенсі слід надати високу оцінку розробці М. І. Пановим *методологічних проблем понятійного апарату юридичної науки* (частковим [окремим] видом якого є понятійний апарат науки кримінального права). Він обґрунтовано виходить з того, що термін «понятійний апарат права» позначає «складне поняття». До його змісту входять тісно пов'язані між собою *правові поняття і категорії*, а також *система юридичних термінів*. Вказане поняття виконує надзвичайно важливі функції. По-

перше, понятійний апарат є результатом пізнавальної діяльності і тому виступає змістовним носієм всього обсягу наукових знань (інформації) у сфері державно-правових явищ. По-друге, понятійний апарат, виконує функції логіко-юридичного інструментарія пізнання і отримання нових знань у наукових дослідженнях. По-третє, при включенні вказаних елементів понятійного права: правових категорій, понять, юридичних термінів до змісту позитивного (діючого) права у формі законів вони забезпечують виконання основних функцій права і, передусім, – *регулятивної та правоохоронної*. Заслугує безумовної підтримки загальний висновок автора, що *чим глибше і детальніше розроблені правові поняття та категорії галузі права, чим досконалішою є юридична термінологія, що входять до її змісту, тим якіснішими є норми галузі права і тим в більшій мірі вони здатні ефективно регулювати суспільні відносини та забезпечувати виконання основних завдань і функцій права*.

Значна увага при цьому приділяється в працях М. І. Панова дослідженню методологічних проблем *формування правових понять та категорій (елементів понятійного апарату)*, що відображають відповідні явища соціально-правової реальності. Поділяючи їх на дві групи залежно від реального місця і ролі в юридичній науці і практиці (у правовому регулюванні) на *доктринальні* (теоретико-правові) і *легальні* (нормативно-правові), що знаходять закріплення у діючому праві (*de lege lata*) М. І. Панов детально аналізує процедуру формування цих понять, сутність якої полягає у *формалізації* знань у галузі держави і права. Це знаходить своє реальне вираження, по-перше, в *абстрагуванні* (відверненні), на *основі аналізу*, від несуттєвих і нетипових (не головних) рис і якостей даних явищ і, по-друге, у встановленні і фіксуванні на, *основі синтезу*, виявлених найбільш суттєвих і загальних ознак, які мають стійку повторюваність (як закономірність), при таманні всьому класу (виду, типу) цих явищ і тому включаються в зміст правових понять.

Автор аргументовано і послідовно відстоює позицію, згідно якої в правознавстві слід розрізняти і виділяти *правові поняття* і *правові категорії*. Останні належать як загальній теорії і філософії права, так і галузевим юридичним наукам. *Правові*

категорії – гранично широкі за обсягом поняття – виконують важливу методологічну функцію, оскільки знаходячись із однорідними видовими чи родовими поняттями у відносинах координації і субординації, істотно впливають як на зміст так і на обсяг цих понять і тому надають всім елементам понятійного апарату юридичних наук, – складного системного об'єкта, – риси скоординованості, логічної узгодженості і не суперечності.

На підставі діалектичного методу пізнання у правознавстві, шляхом сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного, розкрито механізм формування правових понять з використанням *абстракцій ототожнення і абстракцій – ідей*. На етапі сходженні *від конкретного до абстрактного, абстракції ототожнення* становлять методологічну основу формування правових понять і категорій, в яких відображаються і закріплюються найбільш узагальнені і суттєві ознаки тих чи інших видів (типів) явищ (об'єктів), соціально-правової реальності (актів правової поведінки людей). До них відносяться, наприклад, поняття «правопорушення», поняття «злочину», «адміністративного правопорушення» ін. Процедура сходження *від абстрактного до конкретного* пов'язана з використанням *абстракцій-ідей*, що становить методологічну основу формування нових логіко-юридичних утворень, які не мали раніше аналогів ні в науці, ні в емпіричних об'єктах, зокрема, при розробці нетипових нормативних приписів, широко використовуються при формуванні юридичних конструкцій, юридичних фікцій, правових презумпцій, а також норм процесуальних галузей права ін.

Загальну характеристику *понятійного апарату юридичних наук*, визначення змісту понять і категорій та особливості юридичної термінології, автор обґрунтовано пов'язує з особливостями предмета відповідних наук. Залежно від нього проводиться відмінність кожної із наук від інших, в тому числі обґрунтовуються і особливості понятійних апаратів вказаних наук. У відповідності до цього всі юридичні науки поділяються на великі групи («блоки», «сім'ї», «цикли») в основі яких лежать особливості предмета цих наук, а також і специфіка їх понятійного апарату. Теорія і філо-

софія права в системі всіх юридичних наук виконують особливу наукознавчу роль і виступають методологічними закладами, в тому числі і інструментального характеру, відносно всіх галузевих юридичних наук. Відповідно до цього категорії і поняття, що ними розробляються, мають для галузевих наук методологічне, установче значення і використовуються ними як відправні і базові. Отже понятійні апарати галузевих наук (категорії, поняття, юридичні терміни) відображають перш за все особливості предмету кожної із них. В той же час вони мають базуватись в основі своїй на змісті і суті категорій, понять і термінології, які вкладають в них теорія та філософія права. Блок *державознавчих правових наук становлять*: конституційне, адміністративне право, права державного будівництва і місцевого самоврядування, муніципальне право, ін. Блок *цивільно-правових наук* включає: цивільне право, цивільний процес, сімейне право, ін. До блоку *кримінально-правових* наук належать: кримінальне право, кримінальне процесуальне право, кримінологія, криміналістика, ін. Таким чином в основу *диференціації* юридичних наук, за твердженням науковця, мають бути покладені два основоположних показника (критерія): особливості предмета кожної із наук і відповідні, властиві їм понятійні апарати цих наук.

Поряд із диференціацією правових наук мають місце також і *інтеграційні* процеси, що проявляються у зв'язках між цими науками і їх взаємному впливі (взаємодії), що особливо чітко прослідковуються на рівні понятійних апаратів. Крім суттєвого методологічного впливу категорій і понять теорії і філософії права на всі інші галузеві науки, в межах системи блоків («сімей») відповідних наук, має місце «проникнення» («інфільтрація») понять, категорій і термінології одних наук в інші, що мають не однакове значення для кожної із наук. Автор обґрунтовує різне значення такого впливу різним рівнем і особливостями співвідношення цих наук – одні із них є фундаментальними («базовими»), інші – прикладними. У блоках галузевих наук відправне і основоположне значення мають *фундаментальні науки*, які визначають – що пізнається і як пізнається. *Прикладні ж науки*, маючи власний теоретичний зміст, спрямовані на використання отриманих